

УДК 81'373.7

М.І. Дзеса, О.І. Думанська

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ФРАЗЕМ ЯК СТИЛІСТИЧНИЙ
ЗАСІБ У СУЧАСНІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ
(НА МАТЕРІАЛАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ)**

Кожна розвинена мова, як відомо, має в своєму складі значну кількість стійких словосполучень – фразеологізмів, що вживаються носіями мови завжди у звичному, усталеному оформленні. До складу фразеології (сукупності усіх фразеоло-

гічних зворотів) входять ідіоми, порівняння, крилаті вислови, прислів'я, приказки, стійкі формули, афоризми та ін.

Фразеологізми виступають як лексично (семантично) й синтаксично неподільні поєднання щонайменше двох повнозначних слів і відзначаються стійкістю складу й структури. Характерною ознакою їх є те, що вони не конструюються щоразу в процесі мовлення, а відтворюються як готові словесні формули (*пастки задніх, як кіт наплакав, вилами по воді писано*).

Чимало фразеологічних одиниць є засобами образності, мають виразне емоційно-експресивне забарвлення. За допомогою їх можна виражати любов, пошану, гордість, насмішку, іронію, сарказм, гнів, презирство, створювати відтінок фамільярності.

Фразеологічні звороти різних типів досить часто використовують у пресі як один із найвиразніших засобів посилення й відсвіження експресії та поглиблення логізації викладу. Вони слугують для періодичного видання мовленнєвою окрасою, своєрідним змістовим надбанням, стилістичним обарвленням, почуттєво-емоційним наповненням. Сучасні журналісти опираються на прислів'я, приказки, крилаті вислови, які "вмонтовують" у текст і цим "оживляють" "сухий" виклад інформації.

Крім уведення в текст фразеологічних одиниць без зміни семантики і структури, сильний стилістичний ефект досягається шляхом перетворення фразеологізму. Кожну таку одиницю мови можна словесно перебудувати, ввести до її складу слово чи кілька слів, змінити її форму, щоб висловитись типово, проте з певною видозміною. З погляду стилістики така трансформація (від лат. *transformatio* – перетворення) необхідна передовсім для того, щоб оновити семантику і структуру фразеологізмів.

Видозмінена фразема завжди зберігає співвіднесеність зі своїм номінативним вихідним джерелом.

Існує кілька прийомів перетворення фразеологічних одиниць. Їх ми і простежували, аналізуючи масив публікацій у періодичних виданнях ("ПіК", "Високий замок", "Поступ" та ін.), і на основі проведеного дослідження дійшли висновку про те, що з неоднаковою частотністю використовуються різні способи трансформації фразем.

Найпоширеніший серед них – заміна компонентів фразеологізму: гола, боса і у вінку (гола, боса і додому далеко); аква морте (аква віта); гуртом і з відходами боротися легше (гуртом і батька легше бити); скільки пса не годуй, а він все одно хижо

дивиться (скільки вовка не годуй, а він все одно в ліс дивиться); відпочивати – добре, а відпочивати правильно – ще краще (одна голова – добре, а дві – ще краще); зі світу по лікарю – нам здоров'я (зі світу по нитці – бідному сорочка) тошо. У цій групі трансформація і, відповідно, зміна змісту та значення фразеологічної одиниці найчастіше відбувається за рахунок зміни якоїсь лексеми – це створює відповідний контекст і пристосовує фразеологізм до конкретної ситуації, внаслідок чого оновлюється фразеологічний образ:

закон – добре, а хороший закон – ще краще (одна голова – добре, а дві – ще краще);

після угоди кулаками не розмахують (після бою кулаками не розмахують);

не такий шеф страшний, як його малюють; не такі страшні яйця, як їх малюють; не така криза страшна, як її малюють (не такий чорт страшний, як його малюють);

блок на блокові і блоком поганяє (злодій на злодівсі і злодієм поганяє);

дисків кури не клюють (грошей кури не клюють);

найшла коса на... рейки (нашла коса на камінь);

“металева лихоманка”; “валютна лихоманка” (“золота лихоманка”);

шкура справді варта вичинки (не варта шкірка вичинки);

спікер “на виданні” (дівчина на виданні).

Крім приказок і прислів'їв, взятих з народного мовлення, таким же способом трансформуються і крилаті вислови:

закордонний паспорт – не розкіш, а засіб пересування (автомобіль – це не розкіш, а засіб пересування. Літ. цитата [Гльф і Петров]);

не рекламою єдиною; не боксом єдиним; не кашею єдиною (не хлібом єдиним. З біблійних висловів);

острів розбрату – Зміїний; Гібралтар розбрату (яблуко розбрату. З античної літератури);

чужі серед чужих (“Свій серед чужих, чужий серед своїх”. Назва фільму).

Трапляються випадки, коли лексеми у фраземі замінюють, використовуючи явище паронімії: з першим СНІДом! З новим щастям... (З першим снігом! З новим щастям!); Україна наших мрій може бути створена (країна мрій). Це цікавий засіб словесної гри, оскільки близькість звучання (а не точний звуко-

вий збіг, як в омонімів) дає широкі можливості для змалювання відповідних ситуацій, увиразнює думку, нерідко надаючи мовленню гумористичного чи сатиричного забарвлення.

Часто автори публікацій трансформують фразеологізми способом заміни нейтральних лексем їх пестливими відповідниками: *"І чому наша церква як води набрала до бузі – не запротестувала проти призду самовидця?" (набрати у рот води).* Внаслідок такого перетворення загальновідома приказка, яка вже давно втратила свіжість і образність, за рахунок використання діалектизму набуває нової метафоричності, отримавши глузливо-іронічний відтінок.

Ще один спосіб заміни компонентів шляхом трансформації – заміна другої частини приказки або прислів'я:

слово не горобець: сказав "блок" – значить блок (слово не горобець: вилетить – не спіймаєш);

не знаючи "броду", не будуй через Броди (не знаючи броду, не лізь у воду);

готуй сани влітку, а шкіру... восени (готуй сани влітку, а віз узимку);

добре сміється той, хто сміється на фестивалі гумору у Львові (добре сміється той, хто сміється останнім).

Нерідко автори публіцистичних матеріалів перетворюють фразеологічні одиниці повною заміною їх компонентів, зберігши лише граматико-синтаксичну основу і ритмомелодику для ідентифікування вихідної фраземи:

як назвався камікадзе, то вже кричи "Банзай!" (як назвався грибом, то лізь у кошик);

була б партія, а електорат знайдеться (була б шия, а ярмо знайдеться);

що то за шеф, який не мріє, щоб його поважали (поганий той солдат, який не мріє стати генералом);

народ – не розкіш, а засіб висування в кандидати (автомобіль – це не розкіш, а засіб пересування).

Маємо випадки, коли компоненти замінюють не лише в ідіомах, приказках, прислів'ях, а й у літературних цитатах, назвах відомих творів і навіть у назві державного гімну:

пом'янули його [Гоголя]... незлим тихим шоу (І мене в сем'ї великій, // В сем'ї вольній, новій, // Не забудьте пом'янути незлим тихим словом. Т. Шевченко):

сад екзотичний коло хати, джмелі над соснами гудуть...
(Садок вишневий коло хати, // Хруці над вишнями гудуть...
Т. Шевченко):

багатство – то любов, а бідність – то журба (Червоне –
то любов, // а чорне – то журба. Д. Павличко);

боротися чи не боротися?; дати чи не дати? (Бути чи не
бути? В. Шекспір):

ой, чий то флот стоїть? (Ой, чий то кінь стоїть? – з
нар. пісні);

пийте, люди, коньячок, – будете... в лікарні (Пийте,
діти, молоко, – будете здорові – з дит. пісні);

бики не винні (М. Коцюбинський “Коні не винні”);

майстер і маргаритки (М. Булгаков “Майстер і Марга-
рита”);

здраслуй, збрось!!! (Е. Гемінгвей “Процавай, збрось!”);

вже померла “Україна”; ще не вмерли меценати
(П. Чубинський “Ще не вмерла Україна”).

Така трансформація фразеологізмів відповідно до ситу-
ації сприяє відновленню стертої часом метафоричності та емоцій-
ності, створенню фразеологічного каламбуру (наприклад, “не
знаючи “броду”, не будуй через Броди”).

Іноді для пристосування фраземи до конкретного ма-
теріалу замінюють лише форму одного з компонентів, що сприяє
органічному “входженню” прислів'я в текст, наприклад, “у чу-
жий монастир зі своїм уставом не ходитимемо”; поспішили –
людей насмішили”.

Видозміна фразеологічних одиниць шляхом часткової чи
повної заміни компонентів не має нічого спільного з бездумним
калькуванням. У досліджуваних виданнях натрапляємо на висло-
ви, які аж ніяк не пов'язані зі скарбами української фразеології.
“Можна вилізти зі шкіри, але ідеал міцної сім'ї і подружньої
вірності не можна ставити під питання”, – читаємо в часописі.
Одразу впадає у вічі слово шкіра, якому не місце в цьому реченні.
Шкіра – зовнішнє покриття тіла; натомість покриття з шерстю
або вовною – шкура. Саме ця лексема частіше вживається в на-
родному мовленні і входить до складу стійких словосполук: за-
лити сала за шкуру, бути в овечій шкурі, вбиратися в шкуру і на-
решті – лізти (вилазити, пнутися) зі шкури¹.

¹ Див.: Антоненко – Давидович Б. Як ми говоримо. – К.:
Либідь, 1991. – С. 225 – 226.

Журналісти часто-густо послуговуються висловом з байки І. Крилова “*а віз і нині там*”: “*Минув рік, а віз і нині там*”. Проте майже ніхто не використовує української фраземи “*а хура й досі там*” з байки Л. Глібова. Незнання рідковживаного слова *хура* (великий віз або сани для перевезення вантажів та людей) не є підставою для ігнорування цілого фразеологізму².

Буває, замінюють компоненти фразеологічних одиниць, не вникаючи в значення нового слова зокрема і фраземи (вихідної і видозміненої) загалом. “*Молодий радянський офіцер присох усім серцем до дівчини*”, – пише автор у львівській газеті. *Присохнути до когось (перен.)* – відчувати симпатію, прив’язатися до когонебудь, дуже полюбити когось. Але *присохнути до когось серцем (душею)* – вислів невдалий, оскільки з цим додатком вживається тільки слово *прикипіти*. З огляду на це, речення слід переробити, замінивши вислів “*присох усім серцем до дівчини*” на “*прикипів усім серцем (усією душею) до дівчини*”.

Отже, слід пам’ятати, що невдала заміна компонентів у фразеологізмах призводить до появи штучних висловів, стирає поетичність і образність питомих українських словосполук, нерідко спотворюючи текст.

Другий за частотою вживання в друкованих ЗМІ вид трансформації фразеологічних одиниць – поширення їх додаванням нових компонентів: *другий принциповий камінь спотикання на шляху до побудови світлого майбутнього (камінь спотикання)*; *гордіїв вузол матеріальних проблем (гордіїв вузол)*; *гроші погано (не) пахнуть (гроші не пахнуть)*; *йти в ногу з часом і законом про авторське право (йти в ногу з часом)* тощо.

Серед різних способів такої видозміни частіше вживається атрибутивний, тобто один з компонентів фразеологізму поширюється за рахунок конкретного означення, яке додається до іменника:

кмітливість подолала усі ці дріб’язкові палиці у колеса (вставляти палиці у колеса);

драматичний інший бік медалі (інший бік медалі);

підозріле світло в кінці тунелю (світло в кінці тунелю);

політтехнологи набивають майбутню ціну (набивати ціну);

² Див.: П о н о м а р і в О. Культура слова. Мовностилістичні поради: Навч. пос. для студ гуман. спец. вищих закладів освіти. – К.: Либідь, 1999. – С. 144.

у бюджетних кишенях свище вітер (у кишенях свище вітер);

ласий шматок чорноморського пирога (ласий шматок);

жити на широку виборчу ногу (жити на широку ногу);

досягати крутих вершин (досягати вершин);

вихід з "економічного глухого кута" (глухий кут);

увірвався політичний терпець (терпець увірвався).

Як бачимо, при такій експлікації, тобто розгортанні, значення фраземи залишається тим самим, додаткові компоненти лише підсилюють експресивність сполучення. Іноді для максимальної акцентуалізації узгоджене означення, яким поширюється фразеологізм, подається як відокремлений уточнювальний член: "претенденти, як правило, умить ставали перед ними на задні лапки, **російські**" (ставати на задні лапки).

Рідше поширюються фразеологічні одиниці додатками, які уточнюють виконавця дії, її об'єкт тощо, пристосовуючи словосполучення до конкретної ситуації:

стріляний **ефберівцями** горобець (стріляний горобець);

"підсунув свиню" **за кабана** (підсунути свиню);

на роздоріжжі з **атестатом** (бути на роздоріжжі).

Ступінь вияву якоїсь ознаки у фразеологізмі часом підкреслюється шляхом додавання до нього обставини кількісно- та якісно-означальних прислівників:

у давнину сиву й не дуже (у сиву давнину³);

дуже Близький Схід (Близький Схід);

Москва давно вже на **Николаєва** конкретно справу шие (шити справу⁴).

За допомогою описаних поширень автори публікацій не лише надають фраземам (і відповідно зображуваному) додаткового змісту, а й підсилюють їх первинне значення новими компонентами, що стають контекстуальними синонімами до наявних лексем: прозора сльоза очищення (сльоза очищення); бермудський трикутник смерті (бермудський трикутник).

Найпродуктивніше використовується додавання нових компонентів у матеріалах на суспільно-політичну тематику, за допомогою чого деякі фразеологізми із стертою образністю набувають сатиричного чи іронічного звучання: "Михайло Васильович

³ С и в а д а в н и н а – штамп, тобто фразеологічна одиниця, яка втратила експресивність від частого вживання.

⁴ Ш и т и с п р а в у – фразема-арготизм.

не вериш політичного носа від “засдистів” (відвертати носа); “...президент більше нагадував розгубленого і знервованого голого короля, ніж лідера великої країни” (голий король).

Варто зазначити, що різноманітні авторські поширення вкраплюються у фразему не лише у формі означень, обставин чи додатків, а й у вигляді звертань (між нами, сусідами, кажучи), вставлених уточнювальних конструкцій (Хто вишен? – Невістка [Україна]), порівнянь (...держсекретарі, наче корови, з неба впали) і навіть підрядних речень (крига, що надовго була скувала флотські стосунки між виконавцями обох держав, скресла).

Завдяки таким новим компонентам підсилюється експресія фразеологічних одиниць, актуалізується їх внутрішня форма.

Поряд із поширенням складу фразеологізму часто використовується усічення (скорочення), тобто зменшення числа компонентів: не кажи “гоп”... (не кажи “гоп”, поки не перескочити); зі світу по нитці... (зі світу по нитці – бідному сорочка); хоч око виколи (темно, хоч око виколи); бажане – не дійсне (видавати бажане за дійсне) тощо.

Переважно скорочується друга частина загальновідомих приказок:

слово не горобець... (слово не горобець: вилетить – не спіймаєш);

обіцянки – цяцянки... (обіцянки – цяцянки, а дурневі радість);

своя сорочка... (своя сорочка ближча до тіла);

під лежачий камінь... (під лежачий камінь вода не тече);

чим би дитя не тішилось... (чим би дитя не тішилось, лиш би не плакало);

якщо гора не йде до Магомета... (якщо гора не йде до Магомета, то Магомет йде до гори);

скажи мені, хто твій друг... (скажи мені, хто твій друг, і я скажу тобі, хто ти);

з вовками жити... (з вовками жити – по-вовчи вити);

любов зла... (любов зла – полюбиш і козла);

око за око... (око за око, зуб за зуб);

готуй сани влітку... (готуй сани влітку, а віз узимку);

перша ластівка, як відомо... (перша ластівка весни не робить).

Інокли усіченню підлягає перша частина фраземи і в тексті подається лише друга:

коса на камінь (найшла коса на камінь);

сухі з води (вийти сухим з води);

їжте, хоч повилазьте (бачили, очі, що купували, – їжте, хоч повилазьте);

крапка над "і" (розтавляти всі крапки над "і").

Як видно з наведених прикладів, вживання еліпсованих, нерозгорнутих фразеологічних одиниць приводить до узагальнення змісту і мовної економії. Таке усічення не ускладнює розуміння тексту – скорочені частини легко відновити, оскільки вони всім відомі.

Із стилістичною метою усічення часто поєднується з частковою заміною компонентів (нерідко внаслідок паронімії чи омонімії) для створення мовного каламбуру: *яблука від "Яблука" (яблуко від яблуні недалеко падає).*

У сучасній періодиці автори публікацій як матеріал для скорочення використовують навіть відомі широкому загалові літературні цитати:

в своїй хаті своя воля (В своїй хаті // й своя правда, // і сила, і воля. Т. Шевченко);

якби нас вчили так, як треба... (Якби ми вчилися так, як треба, // То й мудрость би була своя... Т. Шевченко);

і чужого научайтесь (...І чужому научайтесь, // Й свого не цурайтесь. Т. Шевченко).

Переважно усічені фраземи слугують для заголовків статей, оскільки завдяки такому способу трансформації досягають змістовності і мовленнєвої виразності, приваблюючи читача.

Ще один спосіб видозміни фразеологізмів, який, правда, використовується значно рідше, ніж попередні, – контамінація (створення нової фразеологічної одиниці внаслідок накладання однієї на одну двох (і більше) фразем):

вони [спортивні організації] не хапають зірок з неба, але й своєї синиці з рук не випускають (хапати зірки з неба + краще синиця в руках, ніж журавель у небі);

скажи, хто твій "брат менший" (скажи мені, хто твій друг, і я скажу тобі, хто ти + брати наші менші);

гумор наших політиків точно врятує світ, якщо перед цим він не помре від сміху крізь сльози (краса врятує світ + сміх крізь сльози);

на злодієві шапка горить навіть тоді, коли це шапка Мономаха? (на злодієві шапка горить + шапка Мономаха).

Цей прийом оживлює первісне значення одного чи навіть обох фразеологізмів, надає викладові різних емоційно-експресивних відтінків, часто поєднуючи дотепні вислови з народного мовлення і фрази біблійного чи античного походження. Тобто автори свідомо “склеюють” до купи словосполучки патетичного характеру з просторічними, чим передають тонку іронію, сатиру, створюють комічні ситуації.

Поширена в пресі і трансформація фразеологічних зворотів шляхом додавання до них другої, авторської, частини, що являє собою своєрідний авторський коментар до відомого фразеологізму:

*...коротше, ще не вечір. І навіть не надвечір`я;
душа людини – сутінки, а душа іновіря – взагалі повний морок;*

передали куті меду чи не доклали перцю у самогон;

вода камінь точить. Опозиція силу розмиває;

голод – не тітка, але полікувати може;

поганій той солдат, який не хоче стати генералом. І нікуди не гідний квартиривинаймач, який не мріє про власні хори.

Такий спосіб видозміни дозволяє авторові висловитися не лише образно, а й подати своєрідне пояснення чи продовження – іронічне, гумористичне тощо, яке стає виразним емоційно-оцінним засобом.

Іноді спостерігається поєднання кількох прийомів зміни структури фразеологічної одиниці, від чого, природно, змінюється її значення. Трансформовані таким чином прислів'я і приказки часто змінюють структуру й семантику, пристосовуючись, як завжди, до відповідного контексту:

регулярно пошиватися у дурні та почуватися маріонетками (поширення фраземи обставиною способу дії і додавання авторської частини);

дрібні психоаналітики-практики... теж ставали на слизьку стежку клініциста (заміна компонента архаїзмом і поширення фразеологічної одиниці непрямим означенням);

зі світу по ложці (заміна компонента й усічення другої частини фразеологізму);

дві голови добре... Але це не влаштовує контролерів (ско- рочення фраземи і додавання до неї авторського коментаря).

Таке поєднання різних стилістичних прийомів звичайно наявне в статтях досвідчених газетярів. Воно допомагає донести свої ідеї до читачів чи слухачів, вплинути на їхні емоції.

Трапляється, що трансформації підлягають навіть лозун- ги-новотвори з реклам: *Щоб хрумтів у кожній хаті!*; *Залізний рейтинг. Щоб стояв у кожного блоку і партії! (Щоб стояв у кожній хаті! – з реклами “Первака”)*. Ці видозміни-новації свід- чать про невтомний пошук авторів публікацій, які за рахунок гнучкості мови створюють словесні дотепи, щоб зацікавити чита- ча своєю винахідливістю.

У мовно-ілюстративному матеріалі, який вивчався, вияв- лено випадки, коли поряд із видозміною фразеологічної одиниці змінюється її модальність, бо, певна річ, різнопланові журнальні і газетні тексти не обмежені тільки структурами розповідної ко- мунікативної спрямованості:

Ближче до тіла!

Якому акторському роду нема переводу?

А хто пасе передніх?

Одна голова – добре, а дві?

Як бачимо, автори-публіцисти трансформують різні фра- зеологізми: приказки, прислів'я, ідіоми, крилаті вислови, літера- турні цитати; перетворюють навіть назви творів, уривки з пісень і реклам. Видозмінені фраземи стають дуже важливим семантич- ним і стилістичним засобом, використовуються з емоційно- експресивною метою у матеріалах різних жанрів, впливаючи на читача.

Влучне і доцільне використання трансформованих відпо- відно до ситуації фразем свідчить про ерудицію, інтелект, емо- ційний стан особи, її ставлення до описуваного. Таке вміння зав- жди виявляє неповторну авторську індивідуальність, слугує засо- бом образного відновлення фразеологічних одиниць, які, прикра- шаючи текст, надають йому і соціальної оцінки.

1. Капелюшний А.О. Практична стилістика української мови : Навч. пос. для студ. факультету журналістики. Львів, 2001. 2. Пономарів О. Культура слова. Мовно- стилістичні поради: Навч. пос. для студ. гуман. спец. вищих закладів освіти. К., 1999. 3. Пономарів О. Стилiстика сучасної української мови. Тернопiль, 2000. 4. Теклюк В. Фразеологізми як синтаксичні одиниці в публіцистиці // Дивослово. 2002. № 1. С. 14–16. 5. Фразеологічний словник української мови. Кн. 1 – 2 / Уклад. В. М. Білоноженко та ін. К., 1999.